"Sır Derya" Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi

Dânâ MOLDABAYEVA*

Özet: Sır Derya havzası, Orta Asya'nın sadece büyük nehirlerinden biri olan Sır Derya nehrinin bulunduğu yer değil, aynı zamanda insanoğlunun yaşadığı en eski mekânlardan ve medeniyetlerin ortaya çıktığı merkezlerden birisidir. Ortaçağ müelliflerinin eserlerinde "Maveraünnehir" şeklinde ifade edilen bölge Amu Derya (Ceyhun) ile Sır Derya (Seyhun) arasındaki bölgedir. Bu iki nehir sahilinde insanlığın en görkemli sanat eserleri ile donatılan ve adlarından tarihi-coğrafi eserlerde bahsedilen o meşhur şehirler ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu bölgede Türk tarihinin önemli olayları vuku bulmuş, Türk devletleri ve Hanlıkları kurulmuş, cihan hükümdarları dünyaya gelmiş ve Ulu düşünürler ölümsüz eserlerini buralarda yazmışlardır. Amu Derya boyunda Bûhâra ve Semerkant gibi ortaçağın şaheserleri ortaya çıkarken, Sır Derya boyunda da Otrar, Sıganak, İsficab, Yesi, Savran (Sauran), Barçınlığkent, Yenikent, Sütkent gibi bir çok şehirler kurulmuştu. Kent Türklerinin eski mekânlarından olan Sır Derya ve ötesinin eskiden beri bir Türk yurdu olduğu ve buralarda ortaya çıkan ve gelişen şehirlerin de onların eserleri olduğu bir gerçektir. Ortaçağlarda gelişerek, Ulu İpek Yolu'nun Orta Asya'daki önemli güzergâhı haline gelen bu şehirler hakkında araştırmalar yapılmış ve haklarında az-çok bilgiler bulunmaktadır. Fakat bu bölgenin eski tarihine dair araştırmalar olduğu istenilen ölçüde yeterli değildir. Tarihin kökenin eski devirlerde gizli olduğu gerçeğinden yola çıkarak, biz de Sır Derya havzasının kadim tarihine ait kısa bir inceleme yapmaya çalıştık. Bu çalışmamızda Maveraünnehir bölgesinin bir cephesini oluşturan "Sır Derya" havzasını ayrıca ele almamızın nedeni ise, Sır Derya havzasının "Türk yurdu olarak" Türk tarihindeki öneminden kaynaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sır Derya, Türk, İskit, Kanglı, Oğuz, Yaksart.

* Ahmet Yesevi Üniversitesi, Öğretim Görevlisi, Türkistan / KAZAKİSTAN

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Giriş

Orta Asya bozkırları ne kadar büyük ve geniş ise geçmişte buralarda yaşayan kavim ve devletlerin tarihi de bir o kadar kadim ve köklüdür. Bu bölge kendi coğrafi özelliklerine göre; etnik yapısı, iktisadi üretim biçimleri ve kültürel hayatı bakımından birkaç bölgeye ayrılmaktadır. Bu bölgelerden biri de Sır Derya veya Sır havzasıdır.

M.Ö.VIII. yüzyıldan itibaren İskit, Massaget, Hun, Kanglı (veya Kañlı), Peçenek, Karluk, Oğuz, Kıpçak v.s kavimlerin mekanı olan Sır havzasının şüphesiz kendine has bir tarihi zenginliği ve kültür çeşitliliği vardır. Günümüzde bu bölgenin tarihi Kazakistan tarihinin bir parçası olarak araştırılmakta ve Kazak kültürünün oluşumunda büyük bir payı olduğu belirtilmektedir. Bu bölge, kendisini diğer bölgelerden farklı kılan bazı özelliklere sahiptir. Bunlardan en önemlisi, buradan Orta Asya'nın en büyük akarsuyu olan Sır Derya'nın geçmesidir. Suyun her zaman insanların hayat kaynağını teşkil ettiğini hatırlarsak, bu bölgenin tarihi geçmişi de eskilere dayanmaktadır. Bölgenin tarihi ve kültürel ehemmiyetini eski çağ tarihçileri Herodotos, Strabon, Diodoros, Arrian, Photius ve diğer Ortaçağ İslâm müelliflerinden ve yakın dönem araştırmacılarının eserlerinden görebiliyoruz.

Sır Derya havzasının tarihi ve kültürel anlamda değerini çok güzel özetleyen Kazak tarihçisi ve etnografı Auelbek Konratbayev bu hususta şöyle diyor: "Asya'da iki büyük nehir vardır. Biri Mezopotamya'daki Fırat ve Dicle diğeri Seyhun ile Ceyhun'dur. Bunların her ikisi de insan oğlunun yaşadıkları en eski mekanlardır ve uygarlığın ocağıdır" (Konratbayev 1983: 13).

Eski devirlerden günümüze kadar Sır Derya'nın bir çok isimleri olmuştur. Bu konu hakkında daha sonra ayrıntılı bilgi verilecektir. Şimdi ehemmiyetinden az çok bahsettiğimiz bu bölgeyi önce coğrafi açıdan tanıyalım.

Bölgenin coğrafi tanıtımını yaparken, Sır Derya'nın geçtiği yerleri kendi içinde Yukarı, Orta ve Aşağı Sır Derya şeklinde üç kısma ayırabiliriz. Araştırma bölgemiz olan Orta Asya'nın güney kısmında diğer (kuzey ve doğu) bölgelere nispeten göl ve ırmaklar azdır. Bozkırın batı kenarı 2800 km'lik bir mesafede Hazar denizine bitişik ise de büyük bir kısmı çöllerle örtülüdür (Togan 1981: 16).

Zamanında Güney bozkırının en önemli göllerinden sayılan Aral istikametinde akan Sır Derya (1886 km) ve Amu Derya'nın (2350 km) kolları; Oghış, Kâfirnihan, Sürkhan, Aksaray, Çırçık ve vaktiyle onların kollarını teşkil eden ırmaklardan Belkhap, Zerefşan, Murghap, Tican'dan ibarettir *(Togan 1981: 18)*.

Coğrafi yer-su adlarının kaynaklardaki isimleri ile ilgili en başta al-İdrisî'nin Oğuz elini anlattığı coğrafi eseri "Nüzhet el-Müştak"ta önemli bilgiler bulabili-

riz. al-İdrisî, beşinci iklimin sekizinci cüzünü anlatırken burasının Oğuzlar'a ait toprak olduğunu vurgular. Ona göre, Oğuz boyları o zamanki adı ile Harezm veya Cend gölü denilen Aral gölünün çevresinde oturmakta idiler (Togan 1981: 16). Daha sonra Harezm (Aral) gölüne dökülen nehirlerden bahsederken İdrisi onların isimlerini şöyle sıralar: Ceyhun, Şaş, Berk veya Parak, Rûdâ ve Marğâ (Şeşen 1993: 112-114) *(*veya K. Miller'e göre Margz.) Miller, bu Margz isminin altında Irgız nehrinin isminin saklı olduğunu ileri sürmüştür (Agacanov 2003: 70). Bu nehirden ileride ırmaklar başlığı altında bahsedeceğiz.

Sır Derya'nın Kolları

Sır Derya havzası ve Oğuz şehirleri üzerine yaptığı önemli araştırmalarıyla tanınan S. Tolstov kendisinin "Eski Oxus ve Yaksart Deltaları" adlı eserinde Sır Derya'nın kollarından ve onun civarlarında kurulmuş eski şehirlerden söz ederken, bu nehrin güneydeki en önemli iki kolu olan Cana Derya ve Kuan Derya'ya dikkat çeker. Sır Derya'nın diğer kollarına gelince, bunlardan Barşın Derya ile Yeni Derya hakkında F. Sümer, "Oğuzlar" adlı eserinde bahsetmektedir. Müellif Barçınlığkent ile Barçın Derya isimleri arasındaki bağlantıdan bahsetmekte ve bu deryanın bir nevi arık veya Kuruçay olduğunu söylemektedir (Sümer,1992: 52.) Bu kollardan oldukça geniş bir şekilde söz ederek, onların haritadaki yerini belirlemeye çalışan Kazak tarihçisi Tınısbek Konratbayev, yukarıda işaret ettiğimiz Cana Derya, Kuan Derya (Tolstov'ta Kuvan Derya olarak geçmektedir) (Tolstov 1962: 273) ve Barçın Derya'ya ek olarak, bir de İnkar Derya ile Kalgan Derya'dan bahsetmektedir (Konratbayev 1996: 18). Bu adı geçen ırmakların, zamanında Sır Derya'nın kollarını teşkil ettiği düşünülmektedir. Günümüzde ise bunlar kurumuştur ve bazılarının yeri dahi tam olarak tespit edilememektedir. A. Z. V. Togan'ın Türk İli haritasında adı geçen ırmaklardan Kuan (Quan) Derya ile Cana Derya'nın (Yañ Derya) yerleri Orta ve Aşağı Sır Derya kısımlarında gösterilmektedir (Togan 1945). Bunların dışında Kratav'dan (Karadağ) başlayan ve İsficab ile Otrar bölgesinden geçerek, Sır Derya'ya katılan bölgenin önemli akar sularından biri de Arıs nehridir. Daha sonra göreceğimiz gibi, bu nehirden açılan ark-kanallar boyunca büyüklü küçüklü yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır. XVI. yüzyıla ait bazı kaynaklarda, şimdiki Türkistan şehri yakınlarında "Karasu" nehrinin (veya ırmağı) olduğu bahsedilmektedir (Baypakov 1992: 78). Bu nehrin günümüzde "Karaçuk" suyu adıyla bilinen ve Karatav'dan gelen su ile aynı olup olmadığı bilinmemektedir. Günümüzde mevcut olan Karaçuk suyu Türkistan'ın kuzey-doğusunda, şehre 8 km'lik uzaklıktadır. Bunlardan başka Sır Derya havzasına kısmen de olsa dahil edilebilecek Talas-İli nehri bulunmaktadır.

Kaynaklarda "Sır Derya" Adının Kullanılması ve Anlamı

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Sır Derya havzası insanlığın eski çağlardan beri yaşadığı ve tarihi olaylara tanıklık ettiği bir bölgedir. Çeşitli zaman dilimlerinde bu

bölgedeki dağ, ırmak ve çöller değişik isimlerle anılmıştır. Antikçağ tarihçilerinin ve Ortaçağ seyyahlarının eserlerinden de görüldüğü gibi, bu durum bazen isimlerin hatalı bir şekilde okunmasını ve adı geçen dağ, ırmak veya yerin tam olarak teşhis edilmesini zorlaştırmaktadır. Burada ilk olarak, Sır Derya'nın ve bölgedeki diğer dağ, ırmak ve çöllerin tespit edebildiğimiz tarihi isimlerinden bahsedeceğiz. Bu mevzuda coğrafi bilgileri ihtiva eden Eski ve Ortaçağ eserlerinden yararlanmak durumundayız. Bu bölgede yaşayan en eski kavim olarak haklarında kaynaklardan bilgi bulabildiğimiz ilk kavim, Saka veya İskitlerdir. İskitler hakkında bilgi veren Strabon ile Herodotos'un eserlerinde bu bölgeye ait isimler geçmektedir. Herodotos İskitlerin sınır bölgelerini anlatırken "Tanais nehrini geçtikten sonra İskitya sona ermektedir" der (Herodotos IV: 21). Buradaki Tanais nehri hakkında V.V. Barthold sonradan bunun Don nehri olduğu sonucuna vardı ise de, önceden bu nehrin Sır Derya olabileceğini düşünüyordu. Bu görüş Kazakistanlı ve yabancı bir çok araştırmacılar tarafından hâlâ bir varsayım olarak kabul görmektedir. İskitler zamanında Sır Derya'nın ismi diğer bir kaynakta "Silis" olarak geçmektedir (Durmuş 1993: 136). Bu isimler hakkında S.G. Klaştornıy ise Solon ve Pliny'nin kayıtlarına bakarak şu sonuca varıyor: Sır Derya'ın orta kısmında yaşayan İskitler ona "Yaksart" derken, Sır Derya'nın aşağı kısmı ve Aral civarında yaşayan göçebe İskitler "Silis" diyordu (Klaştornıy 1953: sayı 3). Silis kelimesi "berrak, temiz, aydınlık" anlamına gelmektedir (Durmuş 1993: 137). Bu nehrin kaynaklarda geçen diğer adı olan "Yaksart" ismine gelince, bu konuda da değişik görüşler vardır. Mesela bunun etimolojisini yapan Marquart, VIII. yüzyıldaki Göktürk yazıtlarında geçen "İnci nehri" (Yençi Ügüz) ve Çin kayıtlarında "has İnci nehri" anlamına gelen "Çin-çu-ho" kelimelerine dikkat çeker. Ona göre Yaksart kelimesinin aslı, eski İranî dildeki "jah-sa-arta" yani "hakiki İnci" kelimesinden gelmektedir (Konratbayev 1996: 13). Tarihçilerin bir kısmı bu görüşü destekliyorsa da, Marquart'ın kelimenin eski Türk yazıtlarında geçmesine rağmen anlamını İran dilinden araması kafalarda soru işareti oluşturmaktadır. S. G. Klaştornıy, "Yaksart-Sır Derya" adlı makalesinde Marquart'ın görüşüne değinerek, "Yaksart, Sır Derya'nın sadece bir kısmına verilen isim olmalıdır. Çünkü bu ad, eski kaynaklarda İskender seferi ile beraber anılmaya başlıyor" der. Böylelikle kelimenin İskender seferinden sonraki dönemlerde meydana çıktığını ileri sürmüştür (Klaştornıy 1953: 189). Göktürk yazıtlarında geçen "İnci" isminin Sır Derya'nın Fergana ile Taşkent arasındaki kısmına verilen ad olduğu görülmektedir (Konratbayev 1996: 7). Ortaçağ müelliflerı el-Mes'udî ve el-Birûnî'nin eserlerinde de Sır Derya hakkında bilgilere rastlanmaktadır. el-Mes'ûdi, Sır Derya'ya "Yaksart" derken, Birûnî'de bu isim "Haşart" şeklinde geçmektedir (Barthold 1914: 130).

XI. yüzyıl müelliflerinden Kaşgarlı Mahmûd'un eserinde "Öğüz"den bahsederken şöyle diyor: "Öğüz (Ökuz) kelimesi yalnız olarak söylendiği zaman Oğuzlarca Benegit ırmağı anlaşılır; çünkü şehirleri onun kenarındadır. Göçebeleri dahi bu

ırmağın kenarına inerler" (DLT I: 156-157). Anlaşılan Kaşgarlı Mahmûd, "Benegit ırmağı" adı altında Sır Derya'yı kast etmektedir. Çünkü, Türk kavimlerinin şehirleri daha sonra göreceğimiz gibi çoğunlukla bu nehrin, ya da bu nehir kollarının kenarında yer almıştır. Sır Derya Türk ülkesinde doğudan batıya doğru uzanan, bütün Türk kavimlerinin yaşam kaynağı olan nehirlerden biridir. Çin kaynaklarında da Sır Derya'nın değişik isimlerle kaydedildiğini görüyoruz. Bunlardan "Hsin T'ang Shu" (Yeni T'ang Tarihi) 'da "Yao Sha Shui" şeklinde, Yüan Shih (Yüan Tarihin) 'de Hu Chang (Khojend) diye kaydedilmiştir. Söz konusu nehrin yukarı mecrası Hsin T'ang Shu (Yeni T'ang Tarihi) nin 221. bölümünde Şaş Devleti ile ilgili metinlerde "Chen chu he" (Noryn) diye kaydedilmiştir (Abdurahman 1997: 60). Buradaki Chen chu hi yani "Noryn" ifadesi çok önemlidir. Buradaki Noryn her halde "Narın" nehri olmalıdır. Bu iki nehir arasında şöyle bir bağlantı vardır: Narın nehrinin Sır Derya'nın kaynağı olduğu doğrultusunda bir görüş mevcuttur. XV-XVI.yüzyıl kaynaklarından "Mihmân-nâme-i Bûhâra"nın müellifi Fazlullah b. Rûzbihân, Sır Derya adı hakkında eserinde, "yerlilerin ona (Seyhun) Hocent Suyu (Âb-i Hocend) dediklerini ve Moğollarla Özbeklerin de Sir Suyu (Âb-i Sir) dediklerinin kaydetmektedir (Sümer 1994: 88).

Sır Derya'nın ismi konusunda yapılmış son zamanlara ait araştırmalara gelince: Kazakistanlı A. Şilterhanov, Sır kelimesini Kazak boylarından Sirgeli'nin ismiyle bağlantılı olarak açıklamaya çalıştığı makalesinde, Orhon yazıtlarında geçen "Türk Sir bodun" ifadesindeki Sir kelimesini halk, il anlamında çevirerek, bugünkü Sır ismiyle özdeşleştirmeye çalışmıştır. Orhun abidelerinden Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında "Türk Sir milleti" ifadesi sık-sık geçmektedir (Ergin 1996: 61). Bu kelimeyi Sır Derya ismiyle özleştirmenin doğru olup olmayacağı tartışılır. Çünkü Sır Derya ismi bugünkü anlamıyla çok daha sonra ortaya çıkmıştır. Klaştornıy'nın da dediği gibi, Sır Derya ismi en erken XV-XVI. yüzyıllarda yaygınlaşmaya başlamıştır (Klaştornıy 1953: 193). Orhun abidesinde Sır Derya nehri için "İnci nehri" ifadesi kullanılmıştır (Ergin 1996: 18-27-59). Oğuzların da Sır Derya için aynı ismi (İnci öğüz) kullandıklarını biliyoruz. Sözlük anlamına gelince "Sir" kelimesinin millet anlamına geldiği ileri sürülmektedir. Mesela Altı Sir (Altı Millet) gibi (Ergin 1996: 128).

İskitlerden sonra Sır havzasında eski Kanglı veya Kangyu Devleti (M.Ö. III. yy) kurulmuştur. Bu devlet hakkında Yunan ve Latin kaynaklarında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Esas bilgiye daha çok Çin kayıtlarında rastlanmaktadır. S. Tolstov "Eski Harezm Uygarlığının İziyle" adlı çalışmasında Çin vakanüvisi Çjan-Siyan ve diğerlerinin vermekte olduğu bilgiye dayanarak, Kangyuler'in Sır Derya'nın aşağı kısmından Otrar'a kadar olan bölgede yaşadıklarını söyler. Sınırlarının doğuda Fergana, güneyde Part ülkesi ile Baktriya, batıda ise Harezm ve Buhârâ topraklarıyla hemhudut olduğunu aynı kaynaktan öğrenmekteyiz. Kangyu Devletinin merkezi olarak Bitan şehri gösterilmektedir (Tolstov 1948: 143).

Burada Kanglı veya Kangyu devletinden bahsetmedeki asıl amacımız, Sır Derya'nın eski adının bazı kaynaklarda Kang şeklinde geçmesidir. S. Tolstov bu kelimenin Farsça "Kanga", yani "ark" (su kanalı) kelimesinden geldiğini söylemektedir (Tolstov 1948: 144). Kang kelimesinin "sulu" anlamına geldiğini ve "Kanglı" adının suyun yakınlarında, nehrin kenarında oturanlara verilen isim olduğunu ileri sürenler de vardır (Kabışev 1997: 46). Kang kelimesinin "taş" anlamına geldiğini varsayanlar da bulunmaktadır. Mesela, O. Pritsak, Taşkent kelimesini Kang'ın Türkçe tercümesi olarak görür. Düşünülmesi gereken bir mesele, Kang kelimesinin Farsça bir kelime olmasıdır. Oysa tarihte adı geçen Kanglı kavmi Türk kökenli bir kavimdir. Aynı zamanda bu topluluk, bugünkü Kazak yüzlerinden Ulu Cuz'e dahil en eski kavimlerin birisi sayılmaktadır (Sadibekov 1994: 34)

Moğol istilâsından sonra ise, Moğolların bu nehre Gil-Zaryan dediklerini Mustafi'nin verdiği bilgilerden öğrenmekteyiz (Strange 1968: 478). Yerli halk Sır Derya'ya "Nehr'ü-ş-Şaş" diyordu (İA,X: 567). Nehirlerin veya ırmakların, onların boylarında kurulan şehirlerin ismiyle anılması rastlanan bir olaydır. Moğol istilâsından sonra, günümüze dek bu nehre, Sır suyu veya Sır Derya denmektedir. Daha önce bahsettiğimiz Silis adının da bu Sır kelimesiyle ilgisi olduğu söylenmektedir (İA, X: 567).

Buraya kadarki incelememizde Sır Derya'nın değişik zaman dilimlerinde "Tanais, Silis, Kang, Yaksart, İnci, Jaxartes, Seyhun ve Sır suyu" gibi isimlerle anıldığını görüyoruz.

Sır Derya'dan bahsederken onun yanı başındaki Amu Derya da konudan pek uzak kalmayacaktır. Ortaçağ İslam müelliflerinin Mâveraünnehir, yani nehrin ötesi dedikleri, ondan önce ise Turan ismiyle anılan topraklar, Seyhun ile Ceyhun arasındaki bölgedir. Mâveraünnehir'in ikinci önemli nehri olan Ceyhun eski kaynaklarda "Oxus" şeklinde geçmektedir. Araplar arasında, bu iki nehrin (Seyhun Ceyhun) Dicle ile Fırat gibi cennet nehirlerinden olduğu yönünde bir rivayet mevcuttur (Kurt 1998: 27). Bu konuya değinen Guy le Strange, Sır Derya'nın eski isimlerinden bahsederken ilginç bir açıklamada bulunuyor. Strange yukarıda bahsettiğimiz cennet nehirleri hakkındaki rivayetin Araplara Yahudilerden geçtiğini, çünkü bu isimlerin aslının Tevrat'ın Tekvin bölümünde geçen cennet nehirlerinin adı olan Geyhun ile Peysun veya Feysun olabileceğini söylemektedir (Strange 1968: 434). Yani Ceyhun Geyhun'un bozulmuş şekli; Feysun da Seyhun'un aslıdır. Bu isimlerin ne anlama geldiği bilinmemektedir.

Sır Derya Havzasındaki Eski Yerleşim Yerleri (Kadîm Sır Derya)

Sır Derya ve Güney Kazakistan'daki eski yerleşim yerlerinden bahsetmeden önce, bölgenin öneminden kısaca söz edelim. Çoğu tarihi eserlerden de bildiğimiz gibi yazılı eserlerde haklarında bilgi verilen ilk kavim Sakalardır. İlim dünyasının bir bölümü Hunlar ile İskitlerin menşei konusunda değişik görüşleri savunsalar bile, Göktürklerin menşei konusunda aşağı-yukarı hemfikirdirler. Türk tarihinin ayrıl-

maz bir parçası olan ve en eski devirlerden bu yana Türk kavimlerinin yaşadığı bir bölge olarak bilinen Türkistan ve onun içinde Sır Derya bölgesinin bizce bilinen ve yazılı eserlerde haklarında bahsedilen ilk sakinleri Sakalar veya İskitlerdir (Durmuş 1993). Sır Derya havzasının kadim zamanlardan beri insanoğlunun yaşadığı bir yer olduğunu bahsetmiştik. Peki, bu bölge ne kadar kadim olabilir? Bildiğimiz İskitler dönemi öncesinde buralarda kimler vardı? Buralarda ilkel dediğimiz eski devir insanları yaşamış mıydı? Bu soruları cevaplayabilmemiz için Güney Kazakistan'da yapılan arkeolojik araştırmaları incelemeliyiz. Bunu yapmaktaki amacımız Sır Derya havzasının, en eski devirlerden başlayarak İskitler dönemi, sonradan Hun, Wu'sun ve Göktürk dönemleri ile bir bütün olarak göz önüne getirebilmektir. Çünkü, bu bilgiler çalışmamızın önemli kısmını oluşturan yerleşim bölgeleri, eski şehirler, etnik yapı, sosyal yaşam gibi konuların daha net bir şekilde anlaşılması bakımından önemlidir.

Sır Derya havzasının ortaçağ ve daha sonrası için arz ettiği ehemmiyete bakarak, bu bölgenin eskiden de böyle öneme sahip olup olmadığı konusu, ilim adamlarının ilgisini çekmiştir. Bu nedenle yapılan arkeolojik araştırmalar sayesinde Güney Kazakistan topraklarından eski çağa ait bir çok taş ve kemik eşya bulunmuştur. 1848 yılında elde edilen bulguları inceleyen taş devri, Rus araştırmacı-uzmanı G. P. Sosnovsky "Kazakistan topraklarında eski kültür merkezlerinin mevcudiyeti ve eski devir insanlarının yaşamış olabileceğini söylemiştir" (Sır Öniri 1998: 16). Daha sonraki dönemlerde elde edilen arkeolojik buluntular Sosnovsky'nin bu fikrinin doğruluğunu göstermiştir. İlk olarak Kazakistanlı arkeolog olan H. A. Alpısbayev Güney Kazakistan'dan eski devir insanlarına ait yerleşim yerlerini bulmuştur. Bunu daha sonra diğer bulgular takip etmiştir. Böylece, yıllar süren arkeolojik araştırmalar sonucunda, Güney Kazakistan'dan oldukça zengin eski çağa ait taş, kemik ve değişik materyallerden yapılmış eşyalar elde edilmiştir (Alpısbayev 1961: say 1). Bu çeşit verilerin incelenmesi neticesinde, Güney Kazakistan'da ilk insanların bundan takriben 500 bin yıl önce yaşamış oldukları saptanmıştır (Kazakistan'daki Arkeolojik araştırmalar 1973). Güney Kazakistan'ın Algabas, Betpak, Kosmola, Şakpak, Kızılcar ve Üçbulak gibi yerlerinde bulunan taştan yapılmış iş aletleri, insanların geçirmiş olduğu gelişme evreleri hakkında bilgi vermektedir. Bilindiği gibi, eski devir insanları bir çok gelişme aşamalarından geçmiştir. Bu devirlerin arkeoloji literatüründe kendi isimleri vardır. İnsanlardaki bu çeşit gelişmeler onların kullandıkları eşya, yaşadıkları ortam ve üretim vasıtalarından açıkça anlaşılmaktadır. Kazakistan topraklarında bulunan eski devir buluntuları, çoğunlukla eski ve yeni neolitik dediğimiz taş devrine ait eşyalardır. Bu çeşit eşyaların bulunmasına rağmen henüz ilkel insan kemiğine rastlanmış değildir. Ama araştırmacıların düşüncesi, Güney Kazakistan'da bu çeşit insanların yaşaması için uygun iklimin mevcut olduğu doğrultusundadır (Kazak SSR Tarihi 1980: 121). Bu konuda arkeoloji ilminde henüz son sözün söylenmediğini de belirtelim. Taş devri Kazakistan'da M.Ö. 800.bin yıl ile 12.bin yıllar arasındaki

zaman dilimini içermektedir. Buna Karatav (Karadağ) civarında yapılan kazı sonucu elde edilen bulgular delalet etmektedir (Karadağ'ın kuzey cephesinde yapılan arkeolojik araştırmalar 1962: XIV). Bu, bahsettiğimiz zaman dilimi içerisinde Afrika, Hindistan ve Çin'deki yaşamın benzerinin Kazakistan'da da yaşanmış olabileceği demektir. Sarı su nehri civarındaki Kosmola ile Kızılcar yerleşim yerlerinde bulunan taş devrine ait eşyalar bu dediklerimizi kanıtlamaktadır. Kazakistan topraklarında yeni taş devri olan neolitik devre ait 400'den fazla buluntu gün ışığına çıkartılmıştır (Alpısbayev 1961: 111-112). Bunlardan Güney Kazakistan'daki Karatav'ın güney cephesindeki Karatav nehri ile Kızılorda (Ak meşit) ilindeki Sekseul demir yol istasyonu civarında bulunan eşyalar neolitik devri konusunda mühim bilgiler vermektedir (Sır Öniri 1998: 8).

Yeni Taş Devrine ait buluntulara Sır Derya'nın eski yatağı civarında da sıkça rastlanmaktadır. Bu bölgede elde edilen en eski buluntu M.Ö. III.bin yılın ilk çeyreğine aittir. Bu bulgu çamurdan yapılmış tabak, bakırdan yapılmış bıçak ve çakmak taşından ibarettir. Araştırmacılar, bu kum ve toprak karışımından yapılan, yan tarafları inceltilmiş tabağın Neolitik devrinde az rastlanan örneklerden olduğunu söylemektedirler. Tabakta her hangi bir süsleme bulunmamaktadır (Alpısbayev 1961: 115).

Buraya kadarki bilgileri özetleyecek olursak, Eski ve Yeni Taş Devrine ait Sır Derya havzasındaki yerleşim yerleri Karatav civarı, Karatav nehri, orta ve aşağı Sır Derya kısmına giren Akmescit iline dahil günümüzdeki Sekseul istasyonu civarı ve eski Sır Derya yatağındaki Kosmola-4 ile Kosmola- 5'ten ibarettir. En eski eşyanın tarihi de M.Ö. III. bin yıla aittir. Buralarda yaşanan sosyal hayata gelince, insanların kullandıkları eşyalara bakarak M.Ö. II. bin yılda hayvancılık ve ziraatla beraber artık gelişmiş demirciliğinde mevcut olduğunu söyleyebiliyoruz (Arkeolojik buluntular hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kazak SSR Tarihi ve Kazakistan'daki Arkeolojik araştırmalar İlimler Akademisi dergisi, Alamtı: 1973).

Bronz devrine ait buluntulara Güney ve Yedisu bölgesinde Kazakistan'ın diğer bölgelerine nazaran çok daha az rastlanmaktadır. Yapılan araştırmalar sonucunda, bu devire ait birkaç mezarlıkla insanların yaşadıkları meskenler bulunmuştur. Bunların içinde Sır Derya'nın eski yatağı olan İnkarderya civarındaki Uygarak çayırı yakınlarındaki Egizkök ile Köksengir meskenlerini söyleyebiliriz (Erzakoviç 1975: 60). Yapılan kazı sonucunda elde edilen çanak-çömlekler üçgen ve yuvarlak şekillerde olup resimlerle süslenmiştir. Bronz devrinin son dönemine ait bulgular arasında en önemlisi İnkarderya boyundaki (Kızılorda şehrinden güney doğuya doğru) Tükösken çayırındaki kuzey Tükösken mezarlığıdır. İskitlere ait bu mezarlığın büyüklüğüne ve gömülen eşyaların zenginliğine bakılırsa, bir başbuğa ait olduğu söylenebilir (Sır Öniri 1998: 20).

M.Ö. II. bin yıl ile M.Ö.I. bin yıl başında Sır Derya'nın aşağı kısmında yaşayan insanların batı ve orta Kazakistan'ın göçebe kavimleriyle sıkı münasebette olduk-

ları anlaşılmaktadır. Aral denizinin güneydeki komşularıyla yakınlaşması M.Ö. II.bin yılda daha çok İnkar derya ile Akşa derya civarlarında iyice hissedilmeye başlanmıştır. M.Ö. I.bin yılın başlarında Harezmlik "Emirabad" tuğlası İnkar Derya'nın hemen-hemen tüm kısımlarında rastlanmaktadır (Akişev, 1963: 72). Bronz devri yerleşim yerlerinin Sır Derya boyunda çok az rastlanması, bu devirdeki Sır havzasının iklim ve toprak yapısının yerleşik hayat için uygun olmayıp, daha çok göçebe hayvancılık için müsait olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Bununla beraber, Sır Derya'nın güney cephesi ile kuzey Tükösken bulguları, buralarda göçebe hayvancılığın yanısıra, yer-yer ziraatla uğraşan yarı göçebelerin de mevcut olduğunu göstermektedir (Sır Öniri 1998: 20).

Bronz devrinin en parlak yapılarından sayılan Tükösken mezarlıkları, Aral denizinin doğu kısmının eski sakinlerinin dini yapılar ve mimari konusunda epey geliştiklerini göstermektedir. Bu çeşit mezarlıklarla türbeler kendine has özellikler taşımaktadır. Bulguların türlerine gelince, onlara has ortak özellik çeşitliğidir. Kazı sonucu türlü resimlerle süslenmiş, toprak ve cam eşyalar elde edilmiştir (Artamonov 1973: 15). Bu eşyalardaki sanat ve kullanılan ham malzemelere bakarak, uzmanlar M.Ö. III. yüzyılda İskitler'in kültürel yapılarının ve sosyal gelişmelerinin hangi noktada olduğunu söyleyebiliyorlar. Bizim asıl konumuz, Sır Derya havzasındaki eski yerleşim birimleri olduğu için, İskitlere ait bulgular ve onların sosyal gelişmeleri üzerinde daha fazla durmadan, onların yerleşim yerlerinin tespitine geçelim.

Yüzyılların geçmesiyle beraber, buralarda yaşayan toplulukların hayatlarında da önemli değişiklikler vukubulmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kültürel verilere bakılırsa, bronz devrinde kavimlerin göçebe hayata nazaran, daha çok yerleşik ve yarı göçebe hayat tarzını benimsemeye başladıkları anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak ziraatın geliştiği, insanların geçici konutlar yerine, kalıcı evler yaptıklarını ve yerleşim merkezlerini kurmaya başladığını görüyoruz. Kullandıkları aletlerin taş ve kemikten daha dayanıklı demir ve çeşitli diğer malzemelerden yapılarak büyük bir ilerleme kaydettiği anlaşılmaktadır (Konıratbayev 1996: 7). Araştırma sahamız olan Sır Derya bölgesindeki gelişmeler Güney Kazakistan'daki gelişmelerle benzerlik arz etmektedir. İskitlerin yaşadığı dönem M.Ö. VIII-VI. yüzyıllar arasıdır. Bu kavimin menşei ve tarihi hakkında bir çok çalışma ve araştırmalar mevcuttur. Burada onların siyasi tarihine değinmeden, konumuzla ilgili başlıca birkaç nokta üzerinde duralım. Bahsettiğimiz yüzyılda İskitler sadece Güney Kazakistan ve Sır havzasıında yaşamış değildir. İskitler Kazakistan'ın hemen tüm kısımlarında varlıklarını sürdürmüştür. Ama yoğun olarak Yedisu ile Güney Kazakistan'da yaşadıkları anlaşılmaktadır (Durmuş 1993: 23).

Tarihi verilere bakılırsa, Sır Derya havzasında İskit-Massagetler yaşamıştır. Aşağı Sır Derya kısmındaki Uygarak ve Tükösken obaları onlar hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. İskitler esas olarak keçe evlerde yaşarlardı. Arkeolojik kazı

sonuçları da İskitlerin gelişmiş bir kültüre sahip olduklarını göstermektedir. Bu durum M.Ö. I. bin yılın yarısında daha da belirginleşmiştir (Sır Õniri, 1998: 21). Bu dönem Harezim kültürünün geliştiği ve yayıldığı bir dönemdir. Bu dönemde, Sır Derya İskitleri'nin yaşadıkları bölgelerde sadece surla çevirili kaleler değil, büyük yerleşim merkezleri olan şehirler de kurulmaya başlamıştır (Akişev Baypakov 1972: 5-11). Bunların içinde, "Şirik-Rabat" şehri ile Canaderya'da ve ona yakın bölgelerde ortaya çıkan yerler ve gelişmiş sulama sistemine sahip "Babiş-Mola" şehrini söyleyebiliriz (Tolstov 1962: 175). Buna benzer diğer bir yerleşim yeri, İnkarderya yakınlarındaki "Balandı" kasabasıdır. Burada çeşitli mezarlıklarla, türbeler bulunmuştur. Kazı sonucu çıkartılan eşyalarda (süs ve günlük hayatta kullanılan her çeşit eşya) , "Harezim kültürü" etkisi açıkça kendini göstermektedir. Bu gibi etkileşmeler aynı zamanda, sosyal hayatta da görülmeye başlamıştır. Mesela, Sır bölgesinin, çok daha erken yerleşik hayata geçen ve tarımla uğraşan Amu Derya bölgesiyle olan münasebeti sonucunda, yarı göçebe hayat tarzına geçmeye başladığı anlaşılmaktadır. Sulama amacıyla açılmış 40-50 metrelik arklar buna delidir. Bu çeşit arklara Kuanderya boyunda rastlamak mümkündür. Aynı zamanda kazı sırasında elde edilen bulgular arasında, un yapımında kullanılan değirmen taşları da mevcuttur (Hamzaoğlu 2002: 90).

Bu devirde artık kavimlerin göç bölgeleri, yayla ve kışlakları belirlenmiştir. Bunlar Yedisu bölgesindeki dağ etekleri, İli, Çu, Talas ve diğer nehir kenarlarındaki yaylak ve kışlaklardır. Bu bölgelerde yaşayan göçebe kavimler Sır Derya ile Talas ve diğer nehir boyunda yaşayan ve tarımla uğraşan yerli ve yarı göçebe kavimlerle sıkı münasebet içinde idiler. Bir anlamda bu iki değişik hayat tarzını benimsemiş topluluklar, varlıklarını sürdürebilmeleri için bir birlerine muhtaçtılar.

Buraya kadarki çalışmamızda Sır Derya boyundaki İskit öncesi ve İskit devirlerine ait yerleşim yerlerini tespit etmeye çalıştık. Bu hususta bilmemizde yarar olduğunu düşündüğümüz bir nokta daha vardır. Yukarıda bahsettiğimiz yerleşim birimleri sadece üzerinde arkeolojik çalışmalar yapılmış olanlarıdır. Bu yerlerden elde edilen bulgular, incelenerek hangi yüzyıla ve kimlere ait olduğu tespit edilebilmesine rağmen, bu kazı yapılan yerin adı konusunda arkeoloji ilmi kesin bir tespit yapamıyor. Bu yüzden bahsettiğimiz kazı yerleri, bilim adamları tarafından verilen isimleriyle anılmaktadır. Bunların çoğu, varsa yakınlarındaki köy ismi veya mevki adlarından alınmıştır. (Mesela: İskitlere ait yerleşim yerlerinin isimleri Cusalı, Kosbulak-1, Kosbulak-2 gibi.)

Yer adları konusunda yazılı kaynaklar bize yardımcı olabilir. Fakat bahsettiğimiz yüzyıllara ait eserlerin sınırlı olması, bu işi oldukça zorlaştırmaktadır. Çin kaynakları bu konuda bize bazı bilgiler vermektedir. Bu çeşit yerleşim adları, İskitlerden sonra Sır havzsında varlıklarını sürdüren Kanglı veya Kañlı kavimlerinden söz eden Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Böyle bir kaynakta Kañlı devletinin beş küçük ulustan müteşekkil olduğu yazılmaktadır (Kurt 1998: 30). Çin kaynağından

edindiğimiz bir başka bilgi de Kanglıların başkentinin Bitan şehri olduğudur (Tolstov 1962: 175). Kanglıların esas yaşadıkları bölge Sır Derya'nın aşağı kısmı Taşkent civarı ve Karatav bölgesidir. Kanglıların sayıca 120 bin aile veya 600 bin insan oldukları tahmin edilmektedir (Baypakov 1992: 45). Kanglıların yerleşik hayat sürdüren grubu, Sır Deryanın orta kısmında yaşamışlardır. Kanglılar kendilerinden önceki İskitlere nazaran, ağırlıklı olarak yerleşik yaşam tarzını benimsemişlerdi. Bu sonuca, yapılan arkeolojik araştırmalar sayesinde varılmaktadır. Bu çeşit incelemelere konu olan Kanglılara ait meskenler hakkında bahsedelim. Bunlar Aktepe-1, Aktepe-2 (Karatav etekleri ile orta Sır Derya kısmı), Aktepe-3 (Taşkent yakınları), Karaultepe (Arıs nehri boyunda), Yedi asar (Sır Derya'nın aşağı kısmı, şimdiki Kızılorda ilindeki Karmakşı ilçesi batısında Kızıl kum tarafında), Aıtın asar (Sır Derya'nın aşağı kısmı, Kuanderya yakınları) gibi yerleşim yerlerinden ibarettir. Şimdi bu yerleşim yerlerinin özellikleri üzerinde duralım. Sır Derya'nın orta ve aşağı kısmına yayılmış olan Kanglı devleti nehir kolları boyunda kurulmuş irili-ufaklı şehirlere sahipti. Buralardan çıkartılan eşyaların incelenmesi sonucunda Kanglıların "Kauınşı", "Yediasar" ve "Otrar" kültürel dairesine[*] dahil oldukları anlaşılmaktadır. Kanglı şehirlerinin özelliklerine gelince, Karatav kültürel dairesine giren Aktöbe yerleşim yeri buna bir örnek olabilir. Burası çevresi surla çevirili doğu tarafından giriş kapısı bulunan kaleli bir şehirdir. Ev yapımında, genelde çiğ tuğla kullanılmış olup, odalar bir birine bağlı olarak yapılmıştır. Evlerdeki ısıtma sistemi, zeminde yapılmış bir ocak yardımıyla gerçekleştirilmekte idi. Oda duvarlarının iç kısmı çamurla sıvanmıştır. Ambar olarak kullanılan odalara da rastlanmaktadır (Senigova 1962: 57-70). Aktöbe halkının tarımla ve hayvancılıkla uğraştıkları anlaşılmaktadır. Buna ek olarak balıkçılık ve avcılıkla da meşgul oldukları bilinmektedir. Elde edilen eşyalar Aktöbe halkının çanak çömlek yapımıyla beraber, zanaatla ve sanatla uğraştıklarını göstermektedir. Ayrıca bulgular, Kanglıların çamurdan testi, vazo yapma işinde ciddi gelişmeler kaydettiklerini de göstermektedir (Tolstov 1962: 136).

Aktöbe-2'deki kazı sonucu elde edilen veriler, Sır Derya'nın orta kısmında yaşayan Kanglıların kültürleri ve yaşam tarzı hakkında, daha çok bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Bu yerleşim yeri de çepe-çevre sağlam ve yüksek duvarlarla kuşatılmış olup, tahminen 4 hektara yayılmış büyük bir yerleşim yeridir. Şehirde halkın yaşadığı evlerin dışında, şehir valilerinin ve ileri gelen zenginlerin yaşadıkları saray biçimindeki yapılara da rastlanmaktadır (Kozıbayev 1996: 132). Bu çeşit yapılardaki inceliklere bakarak, Kanglı devrinde mimari gelişmelerin ne derece ilerlediğini görebiliriz (Ayrıntılı bilgi için bkz: Kazak SSR tarihi: 329). Asıl konumuz Kanglılara ait yerleşim yerleri olduğu için, bu çeşit ev yapımı ve onların mimari özellikleri üzerinde fazla durmaya gerek görmüyoruz. Bu şehrin halkı da taşıma su

[*] Kazı sonucu elde edilen verilerin incelenmesi ile tesit edilen bir çeşit arkeolojide sıralama şekli. Bu kültürel daireye daha çok yerleşik hayat sürdüren topluluklar girmektedir.

ile sulanan tarım ve hayvancılıkla uğraşmıştır. Bulguların incelenmesi sonucunda şehir halkının dokumacılık, silah yapımı, günlük hayatta kullanılan demir eşya yapımı ile iştigal ettiği; altın küpe, bronz yüzük, kıymetli taşlarla süslü bilezikler, gerdanlık gibi süs eşyaları yaptıkları ve kullandıkları anlaşılmaktadır (Tolstov 1962: 137). Aşağı Sır Derya'ya ait Altın Asar ve Yedi Asar'dan çıkartılan eşyalar ile evlerin duvarlarının incelenmesi sonucunda, 16 hektara yayılmış olan bu şehirde, duvarlara boya ile resimler yapmak da dahil olmak üzere, her çeşit sanat türünün geliştiğini müşahede ediyoruz. Şehir halkı tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Çalıştıkları tarlalar şehre yakın mesafede olup, Kuanderya'dan açılan arklar vasıtasıyla sulanmakta idi. Kangılı kavminin yaşadıkları yerlerin hepsinin yakınlarında mezarlıklar bulunmaktadır. Mezarlıklarda ahşap tabak, çanak çömlek vs. gibi eşyalara rastlamak mümkündür. Mezar bir erkeğe ait ise ok, yay, kılıç v.s. silah türleri; kadına ait ise, yüzük, küpe, bilezik gibi ziynet eşyaları beraberinde defnedilmiştir.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Kanglı kültürü, daha çok yerleşik hayat sürdüren halkın kültürüdür. Kanglılardan kalan yapıların mimari özellikleri; gelişmiş el sanatları; süs ve resim sanatları; günlük hayattaki üretim metotları ile eşyaları, onların kültürel gelişmede ulaştıkları seviyeyi göstermektedir.

Buraya kadarki çalışmamızda Sır Derya havzasına ait M.Ö. I. bin yıl ile milattan sonraki yüzyıllardaki ve sonrası olan İskit ve Kanglı devrine ait eski yerleşim yerlerini sıralamaya ve bilgi edinmeye çalıştık. Böylece üzerinde arkeolojik çalışmalar yapılan yerleşim birimleri ve elde edilen bulgular sayesinde Sır Derya boyundaki eski yerleşim yerlerindeki kavimlerin sosyal ve kültürel gelişmeleri konusunda fikir sahibi olduk.

Ortaçağlarda adlarından tarihi-coğrafi eserlerde sıkça bahsettirecek olan Sır Derya boyundaki ünlü şehirler, bu yukarıda bahsettiğimiz mekanlarda ortaya çıkarak gelişecek ve Türk Tarihinde vuku bulan önemli tarihi olaylara sahne olacaktır. Bu kısa araştırmamızda Türk tarihi için önemini ve ehemmiyetini arz ettiğimiz Sır Derya havzasının eski tarihine dair önemli saydığımız birkaç nokta üzerinde durmaya çalıştık.

Sonuç

Türklerin ata yurdu Orta Asya'nın can damarı sayılan Seyhun ile Ceyhun sahillerinin medeniyetin ve uygarlığın merkezi olduğu aşikârdır. Bu araştırmamız sonucunda da görüldüğü gibi bu yerler sadece İskitler, Hunlar, Kanglılar ve Oğuzlar zamanında yerleşim yeri olmamış, daha öncelerden beri insanoğlunun yaşadığı bir bölge olmuştur. Z. V. Togan'ın "Kent Türkleri" dediği yerleşik hayat sürdüren Türk kavimlerinin mekânı olmuştur. Bu açıdan baktığımızda, Sır Derya boyundaki ortaçağ Oğuz şehirleri ve yerleşim yerleri az-çok araştırılmış ve önemi üzerinde eserler yazılmıştır. Fakat tarihimizi derinden ilgilendiren bu bölgenin eski tarihine dair araştırmalar ve kaynaklar

oldukça azdır. Bu sebeple tarihimizdeki bu mesele, üzerinde çalışılmasını ve bu boşluğun bilgilerle doldurulmasını. her ne kadar tarih yazının icat edilmesi ve yazılı kaynakların ortaya çıkması ile başlıyorsa da, olayların menşei ve ortaya çıkışı insanoğlunun hep ilgisini çekmiştir. Bu yüzden tarihimizdeki "Kent Türkler"inin yaşadığı bu gibi bölgelerin incelenmesinde yarar vardır. Aynı zamanda bu çeşit araştırmalar sayesinde tarihi zenginliğimiz daha iyi bir şekilde ortaya konarak, kafalardaki bazı soru işaretlerini ortadan kaldıracaktır. Damarları toprağa sağlam bağlanan ağaç, nasıl dinç ve güçlü ise, tarihi kökenini iyi bilen bir millette, o ağaç misali güçlüdür. Çünkü, herşey bu kökün üzerine inşa edilecektir.

Kaynakça

AGACANOV, Sergey (2002), *Oğuzlar*, çev. E. Necef; A. Annaberdiyev, Selenge yayını, İstanbul.

ABDUERAHMAN, Varis (1997), *"Divanü Lugat-it Türk'deki Türk İllerinin Çağdaş Çin Kaynakları İle Mukayesesi Ve Değerlendirilmesi"*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara.

AKIŞEV, K. (1963) , *Drevnaya Kultura Sakov i Usuney Dolını Rek İli* (İli nehri boyundaki eski İskit ve Uysun kültürüne dair), Almatı.

ALPISBAYEV, H. A (1961), Otkrıytie pamyatnikov drevni i pozdnego poliolita v yucnom_Kazakistane (Güney Kazakistan'da bulunana eski ve son taş devrine ait abideler), *Sovyet Arkeolojisi der*. Say. 1, Almatı

AKIŞEV.K- BAYPAKOV, K. (1972), Drevni Otrar (Kadim Otrar), Almatı.
Arkeologicheskiye isladovanoye v Kazakistane (Kazakistan'daki Arkeolojik araştırmalar), İlim Akademisi yasy, Almatı. 1973.
Arkeologicheskie isledovaniye na severnıh sklonah Karatau (Kara dağ'ın kuzey cephesinde yapılan arkeolojik araştırmalar), Kazakistan ilimler akademisi arkeoloji araştırmaları ansiklopedisi, c. XIV, Almatı. 1962.

ARTAMONOV, M. İ. (1973), *Sokrovişe Sakov* (İskitlerin hazineleri), Moskova.

BARTHOLD, V.V. (1963), *Soçineniya,* c. II. "İstoriya Turkestana" (Türkistan Tarihi), Moskova.

BAYPAKOV, Karl (1992), *Ulu Cibek Colu cane Ortagasırlık Kazakistan* (Ulu İpek Yolu ve Orta çağdaki Kazakistan), Almatı.

DURMUŞ, İlhami (1993), *İskitler (Sakalar),* Ankara.

ERGİN, Muharrem (1996), *Orhun Abideleri*, Boğazşiçi yay., 20. bask., İstanbul.

ERZAKOVİÇ, L. B. (1975), *Po Sledam Drevniy Kulturı Kazakistana* (Kazakistan'ın eski devir kültür anıtları), Almatı.

HAMZAOĞLU, U. (2002), *Türkterdin Oturukçu Örkenniyeti* (Türklerin Şehir Kültürü), Almatı.

İslam Ansiklopedisi, "Sır Derya"maddesi, c. X.,
KABIŞEV, İ. (1997), Kazak Kaumı (Kazak Toplumu), Almatı.
KAŞGARLI Mahmud, (1992), Divanü Lûgat-it-Türk, çev. Besim Atalay,III., TDK. yay., Ankara. *KazakSSR Tarihi* (1980), İlim yaya., Almatı.
KONRATBAYEV, A. (1983), "Sır men Amu Kazpige Kuygan ba?" (Sır ile Amu Hazara Dökülmüş mü?), *Bilim jane Enbek*, dergisi, say.3. Almatı.
KONRATBAYEV, T. (1992), *Ertedeki Eskertkişter* (Eski Abideler) ,Almatı.
KOZIBAYEV, Manaş (1998), *The History of Kazakhistan***,** İlim akademisi yay., Almatı
KLAŞTORNIY, S. G. (1953) "Yaksart-Sır Derya" *Sovet Etnografisi*, say. 3.
KURT, H. (1998), *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği* , Ankara.
Sır Õniri Ansiklapedyası (1998), (Sır Yöresi Ansiklopedisi), İlim yay. Almatı.
SENİGOVA, T. (1962), *Poseleniye Aktöbe* (Aktöbe yerleşim yeri), Kazakistan İlimler Akademisi bildirisi, , s. 57-70.
SÜMER, Faruk (1994), *Eski Türklerde şehircilik,* TTK. yay., Ankara. (1992) *Oğuzlar (Türkmenler) tarihi, boy teşkilatı, destanları,* TDAY., yay., İstanbul.
STRANGE Guy Le (1968), *The Lands of the Eastern Caliphate,* 1968.
ŞEŞEN, Ramazan (1998), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara.
TOGAN, Zeki Velidi (1981), *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi***,** Enderun yay., İstanbul. (1945), *Türk İli Haritası ve Ona Ait İzahlar*, İstanbul.
TOLSTOV, S. P. (1962), *Po Drevnim Deltam Oxsa Yaksarta* (Eski Oxs ile Yaksart Deltaları), Moskova (1948), Po Seldam Drevni Horezmskoy Sevelezatsoy (Eski Harezim Uygarlığı İziyle), Leningrad.

The Sir Derya Regıon And It's Place in Turkish History

Dânâ MOLDABAYEVA[*]

Summary: The Sir Derya region is not only the place where one of the bigest rivers of the Central Asia, Sır Derya is, but also a place of the oldest settlements of humanbeings took place and the civilations came up. This place that also took place in midle age literature as "Maveraünnehr", is between Amu Derya (Ceyhun) and Sır Derya (Seyhun) region. At the shores of these two rivers famous cities appeared, where people made many gorgeous art crafts and, names of which where mentioned in historical and geograrhical works. At the same time in this region the most important events of Turkish history took place, Turkish states where established, significant leaders were born and great Thinkers wrote their important masterpice here. By Amu Derya river, while the masterpieces of the middle age such as Buhara and Semerkant came up, cities like Otrar, Sıganak, İsficab, Yesi, Savran (Sauran) , Barçınlığkent, Yenikent, Sütkent were built by Sır Derya river. It has always been known, the region of Sır Derya and beyond was the oldest settlements of the city Turkish and the cities occured and developed here were their works. Althou many reserches were done about these cities that developed in middle ages and that became a significant cross road on great Silk Road. Few information were obtaint and the ancient historical reserches about this region are not sufficient . By knowing the fact that the root of the history is in the ancient times, I tried to put a focus on the history of the Sır Derya region. This reserch will also emphasise the importance of Sır Derya region as "Turkish Home" in the Turkish History.

Key Words: Sır Derya, Turk, İskit, Kanglı, Oğuz, Yaksart

[*]Ahmet Yesevi University Research Assistant, / Turkishtan / KAZAKHSTAN

© Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Значение и Место Бассейна "Сыр Дарии" в истории Тюрков

Дана Молдабаева*

Резюме: Бассейн Сыр Дарии является не только местом нахождения одной из больших рек Средней Азии, в тоже время это центр возникновения самой древней культуры и древнейшим местом жительства человека. В произведениях авторов Средневековья регион выраженный как "Мавераууннехир" является регионом между Аму Дериией(Джейхун) и Сыр Дарией(Сейхун). На берегу этих двух рек произошли эти знаменитые города о которых говорится в названных историко- географических произведениях и декорированных самыми великолепными культурными произведениями человечества. В то же время в этом регионе произошли важные события истории Тюрков, были построены Тюркские Государства и Ханства, рождены правители мира и Великие мыслители писали свои бессмертные произведения. В то же время как на берегу как на берегу Аму Дерии появилисьпроизведения шахов Средневековья Бухара и Самарканд, на берегах Сыр Дарии были построены такие города как Отрар, Сыганак, Исфиджаб, Яссы, Сауран, Барчынлыкент, Еникент, Сюткент и другие. Кент является фактом того, что одна из древнейших мест Тюрков Сыр Дария и другая со старых времен были пристанищем Тюрков и возникшие и развитые здесь города были их произведениями. Развиваясь в Средневековье,об этих городах, превратившихся в важные пути следования Великого Шелкового Пути в Средней Азии были проведено множество исследований и собрано немало сведений. Однако исследований проделанных в связи с раскрытием истории етого региона еще не достаточно. Исходя из таинственной правды исторических корней старых времён мы тоже попытались провести небольшое исследование древнейшей истории бассейна Сыр Дарии. Причиной же отдельного рассмотрения нами бассейна Сыр Дарии составляющей одну сторону района Мавераууннехир заключается в значении бассейна Сыр Дарии в истории Тюрков как "Родина Тюрков".

Ключевые слова: Сыр Дария, Тюрк, Искит, Канглы, Огуз, Яксарт

---

* Преподаватель Университета имени Ахмета Яссави, Туркестан/Казахстан

© Попечительский Совет Университета Ахмета Ясави